

PERINTEET, KIELI JA KOULUMUOTOJA SAAMENMAALLA

Leena Aalto

Luonnon ja ihmisen yhteiselo laajalla Saamenmaalla oli ollut niin totta ja kirkasta kuin Ailigastunturin juurella pulppuavan uhrikaltion soliseva vesi. Tiedot ja tehtävät luonnon ehdoilla ja haltijoiden suojelulla polveutuivat sukupolvesta toiseen. Luonto toi uuden elämän, kasvatti, antoi elannon ja toiminnan, kunnes lopulta siirryttiin alisille tuonpuoleiseen. Hautapaikaksi jäi liikkumisen takia se paikka, missä milloinkin oltiin. Myöhemmin voitiin sitten vainajat haudata kylien hautausmaille. Kiertokulku eri vuodenaikoina muistutti, ettei mikään ole ikuisesti pysyvää. Oli kaunis syystalvi ja kaamosaika, sitten pakkastalvi revontulineen ja päivien pidetessä hohtavat keväthanget. Tuli myös jäidenlähtö ja kevätkesä. Toukokuu ja kesäkuun alku oli porojen vasomisaikaa. Kesä oli valoisaa, yöttömän yön aikaa, syyskesällä ja syksyllä kaunis ruska-aika värjäsi tunturikoivut ja varvikot. Raitoina kulkivat porot, mutta niin jutasivat porojen hoitajatkin. Oli varauduttava, pelättävä ja myös uhrattava, jotta menetykset eivät olisi tulleet liian suuriksi. Perinteet, uskomukset ja toivo paremmasta huomisesta auttoivat arjen vaikeuksissa ja kantoivat elämässä eteenpäin ilman kirjoitettuja kehotuksia tai sääntöjä. Saamelaisena ei voinut valtiolta liikaa vaatia, se oli jo koettu useampaan kertaan. Ei ollut aina edes oikeutta puhua omaa kieltään. Monia rajoitteita oli saamelaisille jo vuosisatojen aikoina viranomaisten taholta asetettu, mutta tuntureilla riitti vielä avaruutta ja porojen paimentamista jopa yli valtion rajojen.

Petsamo liitettiin Suomeen Tarton rauhassa 14.10.1920 ja käytännössä se 14.2.1921 vahvistui, kun Suomen ja Venäjän raja ylitettiin. Arktinen alue kiinnosti matkailijoita ja monenlaista kaupantekoa laivoineen oli Jäämeren rannalla. Mutta sitten syttyi talvisota Neuvostoliiton armeijan hyökätessä Suomeen. Tuli evakkomatkat ja vieraat seudut. Lapsia lähetettiin sotalapsiksi Ruotsiin, Norjaan ja Tanskaan. Lapin tuhoaminen jatkui Lapin sodan aikana. Saksalaiset sotilaat polttivat ja miinoittivat Lapin ennen poistumistaan alueelta. Petsamo, osa Sallaa ja Kuusamon alueita sekä Karjala menetettiin vuonna 1944. Lisäksi kulkutaudit eri aikoina ovat olleet Lapin asukkaille hyvin tuhoisia. Huonoja muistoja on myös jäänyt ajoista, jolloin koululaisten kalloja mitattiin Saamenmaan alueilla rotubiologian tutkimuksia varten.

Rauhan tultua seurasi jälleenrakennusaika. Lapsia syntyi paljon, mutta lapset eivät olleet keskiössä. Sotaorpolapsien kanssa ei useinkaan isää muisteltu, työ oli tärkeintä. Kasvatusperiaatteet olivat tiukkoja ja äitiyslomat lyhyitä. Koulutuksen merkitys korostui tulevaisuuden suunnittelussa. Uusia kouluja rakennettiin maaseuduille, mutta kuitenkin koulumatkat olivat monille Lapin lapsille pitkiä. Koulujen yhteyteen tuli sitten asuntolat. Koulukuri oli kova. Todistuskirjaseen etusivullakin isolla kirjaimilla luki: "Joka kuritta kasvaa, se kunniatta kuolee". Opettajan työ koettiin tärkeäksi. Lapissa oli kaksi opettajaseminaaria. Tornion seminaari oli vain naispuolisille opiskelijoille, kun taas Kemijärven seminaari oli sekä miehille että naisille. Opettajiä kutsuttiin "kansankynttilöiksi". Myöhemmin Lappiin saatiin myös Lapin yliopisto, jossa nykyään opettajia koulutetaan.

USKOMUKSET JA UHRAUKSET MUINAISMUISTOISSA SAAMENMAALLA

Vasemmalla: Utsjoki Outakoski 1961: Poronsarvia uhrilähteessä ja sen ympärillä Seitalan talon lähellä. Kuva: Karl Nickul, Museovirasto.

Keskellä: Inarinjärven Ukonsaari 1951 Ukonkivi eli Ukko, Ukonselkä. Saamelaisten pyhä paikka. Kuva: Matti Poutsari, Museovirasto.

Oikealla: Poronsarvia Seitalan uhrilähteessä 1961. Kuva: Karl Nickul, Museovirasto.

Vasemmalla: Seita Arjeplog Ruotsi. Kuva: Ernst Manker 1945, Museovirasto.

Keskellä. Enontekiö Seita Terbmisvaarri 1930. Kuva: Samuli Paulaharju, Museovirasto.

Oikealla: Petsamo, Salmijärvi: Tatjana Jarssimantytär Harjun seidan luona 1929. Kuva: Sakari Pälsi, Museovirasto.

Vasemmalla: Sodankylän Nattastunturit sijaitsevat vuonna 1956 perustetun Sompion luonnonpuiston alueella. Kuva: 1952 Matti Poutvaara, Museovirasto.

Keskellä: Näkymä 1900-luvun alussa Inarin Vätsärin erämaa-alueen rannoilta. Kuva: prof. Väinö Tanner, Museovirasto.

Oikealla Inari Ukonjärvi 1946. Edessä pieni saari, taustalla vaara. Kuva: Uno Peltoniemi, Museovirasto.

Vasemmalla: Kilpisjärvi 1920-luvulla matkailijat poron vetämässä reessä. Kuva: Juhani Ahola, Museovirasto.

Keskellä: Enontekiö 15.7.1963 poromiesten laavuja vasanmerkintäkaarten lähistöllä. Tsahkajärvellä, Kovan ja Labban lapinkylät. Kuva Martti Linkola.

Oikealla: Enontekiö Näkkälä 1920-luku. Hukka-Sallon pihapiiriä. Runkaharju, taustalla Näkkälävaara, Puuttoniemi ja Puuttolahti. Kuva: Juhani Ahola. Kuvat Museovirasto.

Vasemmalla: Inarissa Telttailua Kaunispäällä 1953. Kuva: Matti Poutvaara, Museovirasto.

Keskellä: Inarin Hammastunturin poroerotus 1948. Kuva: Erik Blomberg, Museovirasto.

Oikealla: Lapin-kota ympäristöineen. Kuva: Juhani Ahola, Museovirasto.

Vasemmalla: Inari 1932. Seitakivi rannassa. Kuva; Gunter Thaer, Museovirasto.

Keskellä: Kilpisjärvi Salmivaaran itärinteellä kuvattu 1960. kuva: Matti Poutvaara, Museovirasto.

Oikealla: Inari 1938: Kalle Hirn soutelemassa Inarinjärvellä. Kuva: Aarne Pietinen, Museovirasto.

Inari 1929. Näkymä Tolosjoelle 1929. Kuva: Erkki Mikkola, Museovirasto.

Vasemmalla: Inari Juutuanjoki talviasussaan ja Jäniskoski virtaa kevättä kohti 1938.
Kuva: Otso Pietinen, Museovirasto.

Keskellä: Kittilässä Jänkkjärven Seitasaari. Kultti- ja tarinapaikat. Muinaisjäännösrekisteri:
Muinaisjäänteet ovat muinaismuistolain (finlex.fi) nojalla rauhoitettuja ja niiden
vahingoittaminen on kielletty. Kuva: Jouni Taivainen, 29.9.2020. Museovirasto.

Oikealla: Inari 1913. Kullanhuuhdonta Lemmenjoella. Kuva T.I. Itkonen. Museovirasto.

Vasemmalla: Petsamo 1926, Suonikylä Akkujärvi Patsas-aitta nili, ulku ja saneja.
Kuva: Toivo Itkonen, Museovirasto.

Keskellä: Äkäslompola, lähellä Yllästunturia 1930-luvulla, hiihtäjiä rinteessä. Kuva: Nybom, Museovirasto.

Oikealla: Utsjoki 1927. Ajoporoja lepäämässä Smellejohkan (Smellajoen) kodalla 16.5.1927.
Kuva: Juhani Ahola, Museovirasto

Vasemmalla: Sodankylä 1927. Saariselkä Varpupäältä nähtynä. Kuva: Eero Suominen, Museovirasto.

Keskellä: Seitakivi 1921 Enontekiö, Näkkäljärvi. Kuva: Samuli Paulaharju, Museovirasto

Oikealla: Saamelaisten asuinpaikka Seitasaassa eli Seitsuolissa. Muurmanskin alue. Kuola.
Taustalla Hiipinän tuntureita. Kuva: Museovirasto.

Vasemmalla: Henkien manaus noitarummun avulla. Kuva: Museovirasto.

Keskellä: Noitarummun kuviot. Kuva: Museovirasto.

Oikealla: Poromiehiä yöleirissä Tenniöllä 1890-luvulla.
Kuva: I. K Inha. Tuottaja K. E. Stålberg, Museovirasto.

Jukka Tuohinin (2023) avaa kiinnostavasti näkökulmia 1600-luvun alkupuolen kristinuskon ja shamaaniperinteen yhteentörmäyksestä artikkelissaan *Kun kristinusko ja pakanuus törmäsivät. Aikkia Aikkiaanpoika – heimonsa pyhä mies, samaani ja noita 1591–1671*.

Ohessa muutamia otteita artikkeleista:

"Kun kristinusko oli juurtumassa pohjoiseen Suomeen, aiheutti se alkuperäisväestön keskuudessa ennen näkemätöntä vastustusta. Voidaan puhua jopa törmäyskurssista, jossa olivat vastakkain vanhojen Lapin kylien väestö shamaaneineen ja luterilaiseksi muuttunut kirkko pappeineen." - "Ehkä vastarinnan ydin olikin siinä, että missä kirkko tarvitsi suuria rakennuksia, kumisevia kirkonkelloja, jyliseviä saarnamiehiä, kuolemanpelkoa, marttyyreja, ristisymboleja, pyhiä kirjoja, kasteita, ehtoollisia, virrenveisuuta, valoa, värejä, näyttävyyttä ja mahtavuutta Jumalan sanan levittämiseen, niin Lapin shamaanit kulkivat koskemattomassa luonnossa kesä- ja talvikylien ympäristössä omilla alueillaan tai naapurikyliissä ja kuljettivat uskontonsa niukat sakramentit - kannukset eli noitarummut (goavddis), kannuksenpuristimet eli rumpuvasarat, pronssi- tai messinkirenkaat ja muut noitatarvikkeet mukanaan. Heidän pakanallinen seurakuntansa ympäri laajaa Lappia pystytti palvontamenoihinsa puisia tai kivisiä seitoja vaarojen ja tuntureiden rinteille, ja suuren kirkon kattona oli avara taivas. Mitään muuta pysyvää he eivät tarvinneet."

"Noidat olivat vanhassa Kemin Lapissa heimonsa pyhiä miehiä ja shamaaneja, jotka noitarumpujensa kautta ennustivat tulevia asioita." "Kitkankylän shamaani Aikkia Aikkiaanpoika syntyi noin 1591 Kuusamon Kitkalla ja kuoli 1671 matkalla Piitimen vankilaan. "Kuuluisaksi Aikkiaanpojan on tehnyt kuitenkin Kitkan, Maaselän ja Kuolajärven lapinkylien yhteinen noita-oikeudenkäynti Kuolajärvellä 8.3.1671, jossa hänen tuomittiin kuolemaan 4–5-vuotta aikaisemmin tehdystä sovittamattomasta rikoksesta, joka oli syytteen mukaan noitaopein tehty murha. Uhrina oli kemiläinen lohitalonpoika Tobias Mordula (Mordulan Tobias) ja murhapaikkana Tobiaksen lohipato, jonne hän hukkuu onnettomuuden vuoksi tai hukutettiin. Pappi Gabriel Tuderus oli ilmiantanut Aikkia Aikkiaanpojan ja syyttäjänä toimi lapinvouti Arendt Grape, joka vangitsi ja haastoi Aikkiaanpojan käräjille pari kuukautta myöhemmin. Käräjäoikeus kuunteli todistajia ja tuomitsi hänet maalain 6. pykälän mukaan kuolemaan ja teloitettavaksi."

"Käräjäoikeus lähetti viipymättä tuomion eteenpäin. Asia eteni nopeasti lopulta Tukholmaan asti, jossa Svean hovioikeus teki ratkaisunsa. Vastaus lähetettiin 9.6.1671 ja sen mukaan Aikkia Aikkiaanpoika oli syyllinen murhaan. Taikausko oli suurempi kuin terve järki, sitä ei mikään oikeusaste ottanut huomioon." "Mutta maallinen oikeus ei hänen vanhaa päätä Piitimen pyövelin pölkylle saanut, vaan Alatornion kirkkoherra Johannes Torneuksen mukaan Aikkia Aikkiaanpoika loihti itsensä kuoliaaksi Kemissä matkalla Piitimen vankilaan, jossa häntä odotti väistämättömästi tuomion täytäntöönpano, joka oli mestaus tai teilaus." Piteassa oli jo ollut asukkaille kehotus tulla teloitusta katsomaan.

KARHUNKAATO

vasemmalla: Kuolajärven karhunkaatajat Kuolajärven Lapinkylässä.
Kuva: kuolajarvenkyla.nettisivu.org.

Keskellä: Karhunkaataja Reeti oli kaatanut monta karhua Kuolajärven seudulla.
Kuva: kuolajarvenkyla.nettisivu.org.

Oikealla: Kuolajärvi: Kaadettua karhua kuljetetaan poron vetämässä reessä.
Kuva: Museovirasto.

Karhu oli saamelaisille kulttieläin, pyhä eläin. Karhua kunnioitettiin. Myös karhunkaataajat olivat kylissä arvostettuja henkilöitä. Karhun hampaita, kynsiä ja siitinluuta voitiin pitää koruina tai taikakaluina suojaksi pahoja voimia vastaan. Karhunkaatoon liittyi rituaaleja, joita noudatettiin tarkkaan. (Kuljukka 2020.)

KANSANPARANTAJIA, USKOMUSHOITAJIA, TIETÄJIÄ JA SHAMAANEJA

1. kuva vasemmalta: Äkäslompolo Karhu-Kustu eli karhunkaataja Hannu Kustaa Äkäslompolo (1872–1960). Kuva: U.A. Saarinen, Museovirasto.

2. kuva vasemmalta: Vehkaperän kylän Muinaisasioitten asiantuntija Serafia Vehkamäki noitumassa umpitaudin lääkettä. Hän kaataa maitoa 200 vuotta sitten Lapista tuodun läpipuun läpi. Kuva: Väinö Tuomaala 1956, Kyyjärvi. Vehkaperä Museovirasto.

3. kuva vasemmalta: Kolari 1922. Ville Palomaa parantaa kipua.
Kuva: Samuli Paulaharju, Museovirasto.

4. kuva vasemmalta: Sodankylä Kierinki 1920. Tietäjämuori Eeva Maria Kurtti piippuineen.
Kuva: Samuli Paulaharju. Museovirasto.

Aikoinaan sota-aikoina Lapin miehet osasivat keittää itse pihkavoidetta metsäkämpillä ja korsiissakin. Pihkavoide oli rintamalla monen sotilaan pelastus. Se oli siellä metsän keskellä sotakentillä tehokas voide haavahoitoon. Sitä käytettiin sekä tuoreisiin että tulehtuneisiin haavoihin. Se oli myös sotilaiden marsseilla apuna jalkojen sieni-infektioita vastaan. Pihkavoidetta saa nykyään myös apteekista. Sota-aika liittyy myös kirurgiaan. Välskärin sotakentillä kehittyivät taitaviksi haavojen ja vammojen hoitajiksi, koska taistelun jälkeen harjoittelukertojen määrä nousi usein suureksi.

KIVUNHOITOA

Tule nyt löylyhyn Jumala, Iso ilman, lämpimähän. Tekemähän terveyttä, Rauhaa rakentamahan! Pyyhi pois pyhät kipunat, Pyhät saastat sammuttele. Lyötä maahan liika löyly, Paha löyly pois lähetä, Ettei polta poikiansa, turmele tekemiänsä. (Lönnot, Kalevala 45 (211–220).

Vasemmalla: Kotihoitoa: Selkäkipua hoidetaan selän päällä seisomalla. Piippola, Lamu.
Kuva: Samuli Paulaharju, Museovirasto.

Keskellä: Taivalkoski Loukonvaara 1917. Parantaja apulaisineen hoitaa kolottavaa lonkkaa.
Kuva: Samuli Paulaharju, Museovirasto.

Oikealla: Petsamo Vilgeshjaur 1933. Parantaja, kolttanainen, ottaa tautia, kipua, selästä pois.
Kuva: Ilmari Manninen, Museovirasto

Vasemmalla: Petsamo 1933. Ohnas Gavrolovin kurkkua hoidetaan. Ohnas-äijä valittaa kurkkutautia. Akka puhalttaa linnun olkaluisen pillin läpi pulveria, jota on tehty liidusta, rikistä ja kuparasista. Kuva: Ilmari Manninen, Museovirasto.

Keskellä: Inga Blind hoitaa 1933 uhrikaltion vedellä naisen kipeitä silmiä. Kuva: Samuli Paulaharju, Museovirasto.

Oikealla: Kemi 1920 Hervan lohivato Kemijoessa. Lohi toi elantoa ja terveyttä lappilaisille. Kuva: Museovirasto

KULKUTAUDIT

Espanjantauti oli hyvin tuhoisa Inarille

Suomessa käytiin sisällissotaa 27.1.–15.5.1918 heti maan itsenäistymisen jälkeen. Sitten raivosi espanjantauti vuosina 1918–20, A-influenssaviruksen aiheuttama pandemia, jonka vuoksi maailmassa kuoli miljoonia. On arvioitu, että maailmassa noin 30–50 miljoonaa ihmistä menehtyi espanjantautiin. Suomessa arviolta 20000–25000 ihmistä kuoli tautiin. Tietoa viruksista ei vielä tuolloin ollut. Vasta vuonna 1933 eristettiin ensimmäinen ihmisen influenssavirus. Espanjantaudin neljäs aalto raivosi Suomessa voimakkaimmin vuoden 1920 tammi- ja helmikuussa. Pohjoisessa Suomen Inarissa oli sairastettu tulirokkoa, jonka päälle tuli sitten vielä erittäin tuhoisa espanjantauti. Inarin hautausmaalla on muistolaatta espanjantautiin menehtyneille. Kymmenen prosenttia kunnan väestöstä kuoli ja täysorvoiksi jäi noin 120 lasta. Lastenkoti oli ainoa vaihtoehto monelle orpolapselle, mutta myös Riutulassa kuoli lapsia espanjantautiin. (inari.fi; Samimuseum: Espanjantaudin tuhot Inarissa 1920.)

Diakonissalaitoksen ja NNKY:n (Nuorten Naisten Kristillinen Yhdistys) perustama maailman pohjoisin Lastenkoti Riutula Muddusjärven rannalla toimi vuosina 1907–1978. Lastenkoti oli tiettömän taipaleen takana; loppumatka oli 8 km pitkospuita ja talvella poronpulkassa. Sähkö ja tie sinne saatiin 1950-luvulla. Lapin sodan aikana Riutulan lastenkodin lapset vietiin evak-

koon Ruotsin puolelle. Pohjoisessa sijaitsevilla Östersundin ja Arjeploggin paikkakunnilla riehui espanjantauti tuhoisin seurauksin. Östersund oli kasarmialuetta ja Arjeblok-syrjäkylällä ei ollut edes lääkäriä. Sairaanhoido oli Ruotsin pohjoisessa huonosti järjestetty. Virus levisi usein sotilaiden ja kulkijoiden mukana ja tappoi paljon nuorta väkeä. (inari.fi; wikipedia.org.)

Tuberkuloosi

Tuberkuloosi-tartuntatauti oli Suomessa 1920–1930 nimetty yleisvaaralliseksi kansantaudiksi tauti, johon saattoi kuolla 8 000–10 000 henkilöä vuodessa. Tauti tarttui ilmateitse sairaan yksissä tuottamista pisaroista eli hengitysteitse pisaratartuntana lähikontaktissa, ja se levisi liikkumisten ja ahtaiden asuntojen takia myös Lapin seuduille. Aikoinaan puhuttiin "lentävästä keuhkotaudista". Saksalainen bakteriologi Robert Koch oli vuonna 1882 löytänyt Mycobacterium tuberculosis -bakteerin, mikä tieto auttoi jatkossa taudin vastustamistyössä, lääkehoidon kehittämisessä ja taudin hallinnassa.

Bakteerin löytämisen jälkeen pystyttiin kehittämään tuberkuloosin lääkehoitoa. Saksassa aloitettiin heti bakteerin löydyttyä tuberkuloosin vastustamistyö. Tanskassa oli perustettu Tuberkuloosin vastustamisyhdistys 1901, Ruotsissa 1904, Suomessa 1907 ja Norjassa 1910. Lainsäädännöllisen perustan työlle antoi myös myöhemmin voimaan tullut Terveystieteidenlaki (192/1.7.1927) ja siihen liittyvä asetus tuberkuloosin vastustamisesta vuodelta 1927. Vanhoista koululuokista muistetaan opetustaulu "Puhtaus ja päivänpaiste ovat parhaat liittolaisemme keuhkotautia vastaan." Kaupunkeihin perustettiin tuberkuloosihuoltotoimistoja ja maalaiskuntiin tuberkuloosihuoltopiirejä. Sen sijaan Streptomysiini, joka tehoi tuberkuloosiin, keksittiin vasta vuonna 1943. Streptomysiinin löysi Selman Waksam (1888–1973). Hän sai tästä löydöstä Nobel-palkinnon vuonna 1952. Lääke oli käytössä 1970-luvulle asti. Ajan myötä uusia tuberkuloosilääkkeitä on kehitetty lisää. Hoidossa käytetään usean tuberkuloosilääkkeen yhdistelmää. Nykypäivänä ovat vaarana lääkeresistentit tartunnat.

Tuberkuloositapaukset olivat Suomessa epähygieenisissä olosuhteissa lisääntyneet, ja oli yleisin sairaus sota-aikoina 1939–1945. Ranskalaiset Albert Calmette ja Camilla Guerin kehittivät vuonna 1921 BCG (Bacillos Calmette Guerin) eli Calmett-rokotteen. Rokottaminen, calmetointi, aloitettiin Suomessa vuonna 1941. Armeijassa aloitettiin Calmette-rokotus varusmiehille tuberkuloosia vastaan vuonna 1943. (stm.fi; thl.fi; filha.fi; tuberkuloosi.fi/parantolat Suomessa.)

Lapissa Totonvaaran alueella Rovaniemen maalaiskunnassa Muurolan keuhkotautiparantola oli ollut toiminnassa vuodesta 1927 lähtien. Talvisodan aikaan Muurolan parantola oli määrätty Rovaniemen sotasairaalan osastoksi 34 ja varattu ruotsalaisten vapaaehtoisten sairaalaksi. Ruotsista tuli sitten 26.1.1940 Ruotsin Punaisen Ristin ambulanssi II henkilökuntineen johtajalääkäri Axel Odelbergin johdolla. Ambulanssiosastolla tarkoitettiin siirrettävää sairaalayksikköä tai -osastoa. Ambulanssi II toimi pääpaikassaan Muurolan parantolassa, ja sillä oli kenttäsairaala Kemijärvellä. Johtajalääkäri Odelberg oli Ruotsissa Östersundin sairaalan kirurgian

ylilääkäri. Tämä helpotti haavoittuneiden suomalaisten sotilaiden siirtämistä hoitoon Ruotsin puolelle. Muurolan parantolassa oli toiminut johtavana lääkärinä Rita Gripenberg (1926–1942) ja ylihoitajana hänen sisarensa Siri Gripenberg. Kieliongelmia ruotsin tai saksan kielten suhteen ei täten Muurolassa ollut. (Bro 2017; wikipedia.org.)

Muurolan parantola oli vuokrattu saksalaisjoukoille jatkosodan aikana 9.8.1942–19.9.1944. Lapissa oli jatkosodan aikaan yli 200 000 saksalaista sotilasta. Aluetta kutsuttiin "Pikku Berliiniksi", jossa oli myös lähistöllä sotavankileiri. Aseveljeys loppui syksyllä 1944 Lapin sodan aikana. Ennen lähtöään Rovaniemen seuduilta saksalaiset räjäyttivät Muurolan parantolan maan tasalle ja miinoittivat alueen syksyllä 1944. (wikipedia.org.)

Parantola rakennettiin uudelleen 1945–1947. Uusien lääkkeiden, RTG-kuvausten, rokotusten ja valistuksen ansiosta sairaalahoidon tarve väheni. Keuhkotuberkuloosi paljastuu tutkimuksessa RTG-kuvauksen ja yskösnäytteen avulla. Parantolan toiminta Muurolassa lakkautettiin 1974–1975, ja keuhkotautipotilaat siirrettiin Rovaharjun sairaalaan Rovaniemelle. Muurolan sairaalasta tuli sitten psykiatrinen sairaala vuosille 1974–2023. Viimeisinä vuosina siellä on toiminut Lapin sairaanhoitopiirin aikuispsykiatrian sairaala ja Lapin päihdekliniikka. Psykiatrisen hoidon kehittäminen on keskitetty nyt Rovaniemelle. Toiminta on siirtynyt Lapin keskus-sairaalan yhteyteen. (rovaniemi.fi; Manninen & Junila 2005; Wikipedia.org.)

Tarttuvien tautien esiintymisestä

Tarttuvia tauteja on ollut maailman ja Suomen historiassa useita. Pilkkukuume, punatauti, isorokko, kolera, lavantauti, rutto ja erilaiset rokkotaudit ovat saaneet aikaan paljon kärsimystä ja väestökatoa. Nälkävuodet vielä lisäsivät kurjuutta. Ensimmäinen tarttuva tauti, josta Suomessa on kirjallista aineistoa, on vuodelta 1355 (testamentti maininta). Tauti oli lepra eli spitaali. Tautia esiintyi Suomessa vuoteen 1955 asti. Suomen hospitaaleja on käsitellyt Veli-Pekka Toropainen (2020) artikkelissaan Turun spitaaliset ja Pyhän Yrjänän hospitaali sekä Kalmistopiiri-verkköjulkaisussa 28.9.2018 otsikolla Spitaalain historia Suomessa. Ruotsissa oli useita hospitaaleja. Martin Arleskär (2007) on tehnyt arkeologian opinnäytetyön Hospital och Helgeandshus – en studie av omsorgväsande i medeltidens Sverige Tukholman yliopiston Arkeologian laitoksella.

Rokotusten, kehittyneiden tutkimustenmenetelmien ja tehokkaiden lääkkeiden avulla on saatu tartuntataudit hallintaan. Mutta Covid-19-pandemia variantteinaan yllätti. Täytyy koko ajan olla valppaana joka maassa virusten ja bakteerien suhteen.

MAAILMAN POHJOISIN SAIRASMAJA

Vasemmalla: Utsjoki 1946. Sairaala, iso hirsirakennus. Kuva: Uno Peltoniemi, Museovirasto.

Keskellä: Kätilö-terveyssisar Rita Berggren eli paikallisten mukaan "Neiti Pörkrömmi" vuonna 1948 perustetulla Outakosken sairausmajalla. Kuva: Museovirasto.

Oikealla: Maailman pohjoisin sairausmaja, Outakosken sairausmaja, oli Suomen Punaisen Ristin ylläpitämä. Kuva: Museovirasto.

Sairasmajat

Suomen Punainen Risti SPR rakennutti sairausmajoja rajaseuduille. Ennen sotia oli perustettu 8 sairausmajaa. Sairausmaja oli perustettu Kuolajärven (Salla vuodesta 1936) Vuorijärvelle vuonna 1931, Aholanvaaran Oulangalle 1935 ja Paanajärvelle 1927. Myös Savukoskella ja Kursussa oli myöhemmin sairausmajat. Osa sairausmajoista toimi parakissa, jossa ne olivat Kursussa ja Savukoskella vielä talvisodan jälkeenkin vuonna 1941. Parakkirakennusta kutsuttiin nimellä "Kölstahus" ja niitä valmistettiin Ruotsissa. Outakosken sairausmaja rakennettiin Tenojoen rannalle myöhemmin 1948 Ruotsin Punaisen Ristin avustuksella. Outakosken sairausmaja sai sähköt 1960-luvulla. Pohjoisen väkeä hoiti siellä pitkään kätilö ja terveyssisar Rita Berggren. Outakoskella toiminut Suomen viimeinen sairausmaja lopetti toimintansa ja siirtyi Utsjoen kunnalle vuonna 1973. Terveystaloverkosto laajeni lähes koko maata kattavaksi 1941–1952. Vuonna 1972 tuli voimaan Kansanterveyslaki (66/1972) ja kunnanlääkäriin, terveyssisarien ja sairaanhoitajien toimintamallit muuttuivat. (punainenristi.fi; Wikipedia.org.)

Lasten asema yhteiskunnassa

Suomen miehiä otettiin sotimaan satojen vuosien ajan Ruotsi-Suomen puolesta ja sodissa kaatui paljon myös suomalaisia. Lapsia jäi orvoiksi sekä sodan että nälän ja kulkutautien vuoksi. Lapset ja naiset joutuivat näin "mieron tielle", kuten heidän tilannettaan oli tapana kuvata. Pohjoisessa oli jo 1800-luvun alkupuolella lapsikauppaa. Suomenkielisiä lapsia myytiin kasvattilapsiksi Ruotsin ja Suomen rajaseudulta Ruijan norjalaisille ja saamelaisille. Tätä jatkui 1840-luvulle asti. Osa näistä "kauppamiehistä" otti palkkion rahana, osa tavarana. Ruotsissa ja Suomessa oli 1800-luvulta lähtien huutolaisuusjärjestelmä, jossa kunta luovutti lapsen, vanhuksen tai sairaan hoidon vähiten korvausta pyytävälle. Huutolaisuuskaupassa hintana saattoi olla

muutama taaleri, vuohi tai muuta tavaraa. Huutolaisuus kiellettiin Ruotsissa vuonna 1918 ja Suomessa huutokaupattiin viimeinen lapsi vuonna 1935. Silloin ei puhuttu lapsen oikeuksista tai lapsuudesta, lapsia tarvittiin työntekoon. Papitkaan eivät pystyneet kieltämään myyntiä tai eivät edes halunneet sitä. Sotien aiheuttamille orpolapsille oli vain huonoja vaihtoehtoja. Rotubiologian voimistuessa olivat kallojen mittaajatkin olleet kiinnostuneita näistä pohjoisen lapsista.

Lapsia oli myös varastettu. Jo Isovihan (1713–1721) aikana olivat venäläiset sotilaat ryöstäneet lapsia Pohjanmaalta maaorjiksi Venäjälle ja vielä kaukaisempien maiden orjatoreille. Lasten ryöstö oli Venäjälle tehokas tapa herättää pelkoa ja terrorisoida väestöä. Paljon on kirjoitettu ja sotasaavutuksista, juhlittu sotasankareita ja surtu sodan aiheuttamia kärsimyksiä, mutta lasten menetykset ja kärsimykset ovat jääneet pienemmälle huomiolle. Myös raiskattujen naisten asema oli heikko. Jos joku selviytyi hengissä, häntä saattoi kohdata elinikäinen saastuneeksi naiseksi leimatun rooli. (Lähtenmäki 2004.)

ROTUBIOLOGISIA TUTKIMUKSIA SUOMESSA 1800-LUVULLA

Ruotsalainen tutkija Gustaf Retzius (1842–1919) Kuvia Suomeen 1873 suunnatulta tutkimusmatkalta. Rotubiologiaa. Vasemmalt kuvat 1 ja 2: Johan Gustav Fagerlund Hämeenlinna 1873, kuvat 3 ja 4: Maria Vilhelmiina Flink Tammela. 1873. Kuvat: Museovirasto.

Ruotsissa perustettiin 1922 Statens institut för rasbiologi (SIFR) Uppsalaan. Sterilisoimislaki Suomessa tuli voimaan vuonna 1935. Suomesta vietiin myös haudoista kaivettuja pääkalloja Ruotsiin rotubiologisiin tutkimuksiin. Vallalla oli näkemys, että suomalaiset ja erityisesti saamelaiset olivat alempaa rotua. Myös Pohjois-Ruotsissa muistetaan vielä, miten koululaistenkin kalloja mitattiin ja piti seisoa alastomana näiden rotututkijoiden edessä. Vuonna 2024 luvattiin Ruotsissa, että Karoliinisesta instituutista palautetaan pääkalloja takaisin Suomeen.

Koulutusta ja kasvatusta saamelaisten keskuudessa

Luterilaisen kirkon käännytys ja opetustyö ulottui myös lapinmaalle. Esimerkiksi Pappi Gabriel Tuderus (1638 Maaria – 18.4.1705 Alatornio), oli yksi luterilaisista käännyttäjästä: "Tuderus tuo Herran pappi, jota vihas Lanta sekä Lappi." Gabriel Johannes Tuderus oli elänyt kiivaan nuoruuden opiskeluaikanaan. Hän suoritti kuitenkin sitten pappistutkinnon lopulta Uppsalan yliopistossa. Lisäksi hän oli kirjailija ja runoilija. "Hänen isänsä lähetti hänet opintojen jälkeen

Kemin Lappiin rauhoittumaan ja todellisen elämän korkeakouluun. Nuori Tuderus asettui pittemmäksi aikaa Inariin, jonka kappalaiseksi hänet nimitettiin vuonna 1662. Siellä hän sai teutua itseään ja päästää oman temperamenttinsa valloilleen: "Herra Gabrielille oli annettu oma kota markinasijolla, ja siinä hän syntiselle metsäperälle jylisi ja pauhasi kuin Siinain vuori, pauhasi neljätoista kauheaa päivää - tuomari ja vallesmanni vielä pelottavana takavarana. Koko Sompio oli kuulemassa, vielä Keminkylä sekä Kuolajärvi ja Kuusamo. Ja saarnamiehen suusta puhaltui yhä ankarampia sanoja. Viimein herra Gabriel huusi, että hän antaa koko Sompion syntisen suvun, ellei parannusta tapahdu, ruumiineen ja kaikkineen, itse perkeleen haltuun" (Tuohino 2023; ks. myös Paulaharju 1939, 25.)

Myös Esaias Mansueti Fellman (1620–1697), "Lappalaisten apostoli", oli ahkera pakanoiden käännättäjä Lapissa. Hän teki käännätystyötä opettamisen avulla. Hän aloitti Suomen kielen ja lukutaidon opettamisen lappalaisille niin Inarissa vuodesta 1648 alkaen kuin sitten Kemijärvellä kappalaisena vuodesta 1663 alkaen. Elämäntyöstään hän on jättänyt jälkeensä myös kirjallisia dokumentteja. Perimätiedon mukaan hän suoritti metsälappalaisille joukkokasteen kesäkuussa 1648 Pyhätunturin Pyhänkasteenlammella, joka saa vetensä Karhukurun tunturipurosta ja Pyhänkasteenputouksesta. Hänen poikansa Esaias Esaiasson (1675–1736) toimi isänsä jälkeen kappalaisena Kemijärvellä. Fellman-pappissuku toimi Kemijärvellä kolmen sukupolven ajan noin 100 vuotta ajalla 1660–1764. (Kitti 2015; Kemijarvi.fi 2024.)

Petsamon alueilta muuttaneet koltat asutettiin sotien jälkeen Inarin kunnan Sevettijärven ja Nelimin kylien ympäristöihin. Suonikylästä tultiin Sevettijärvelle. Monet lapset menettivät kotona käytetyn saamen kielensä kouluvuosina. Asuntoloissa ei saanut puhua saamea.

Suomen ensimmäiset kiertävät katekeetat aloittivat opetustyönsä vuoden 1750 tienoilla Utsjolla. Enontekiöllä opetti ensimmäinen katekeetta vuonna 1781. Katekeetat kiersivät opettamassa syrjäseutujen lapsia Lapissa ja Kuusamon seuduilla. Katekeetan palkan maksoi valtio ja seurakunta maksoi kiertokoulun opettajan palkan. (Wikipedia.org.)

Vasemmalla: Utsjoki Nuorgam: Katekeetta Nils Holmberg 1920 aitan edessä.
Kuva: Eliel Lagergrantz. Utsjoki. Nuorgam, Museovirasto.

Keskellä: Katekeetta Nils Holmberg 1920 perheineen Utsjoki, Nuorgam. Kuva: Eliel Lagergrantz, Museovirasto.

Oikealla: Utsjoen kansakoulu. Kuva: Antti Hämäläinen. Utsjoki. Nuorgam, Museovirasto.

Vasemmalla: Kiertokoulun opettaja Anni Kaaret o.s. Saijets. Kuva: Esa Hilli. Inari, Museovirasto.

Keskellä: Paimentolaiskoulun opettaja ja oppilaat koulukotien edessä 1932 Vittangissa.
Kuva: Ernst Manker. Ruotsi, Vittangi, Tuolpukka., Museovirasto.

Oikealla: Kansakoulunopettaja Josef (Jooseppi) Guttorm 1918. Utsjoki. Opettaja Guttorm oli valmistunut opettajaksi Sortavalan seminaarista. Hän oli toiminut aikaisemmin myös katekeettana. Kuva: Väinö Auer, Museovirasto.

Vasemmalla: Inarin kirkonkylän vuonna 1897 avatun kansakoulun opettaja Ida Lilius edessä, ja takana tyytyväiset ensimmäiset oppilaat todistuksensa saaneina. Opettaja muutti sitten myöhemmin Riutulan lastenkotiin sisar Naemin avuksi. Ida Lilius menehtyi marraskuussa 1908. Kirkonkylän koulu poltettiin syksyllä 1944 Lapin sodan aikana. Kuva: Museovirasto.

Keskellä: Katekeetta Juhani Raattama 1880-luvun lopussa. Kuva: Mia Green. Ruotsi Haparanda, Museovirasto.

Oikealla: Opettaja Josef Guttorm ja oppilaat luokassaan Outakoskella. Kuva: Museovirasto.

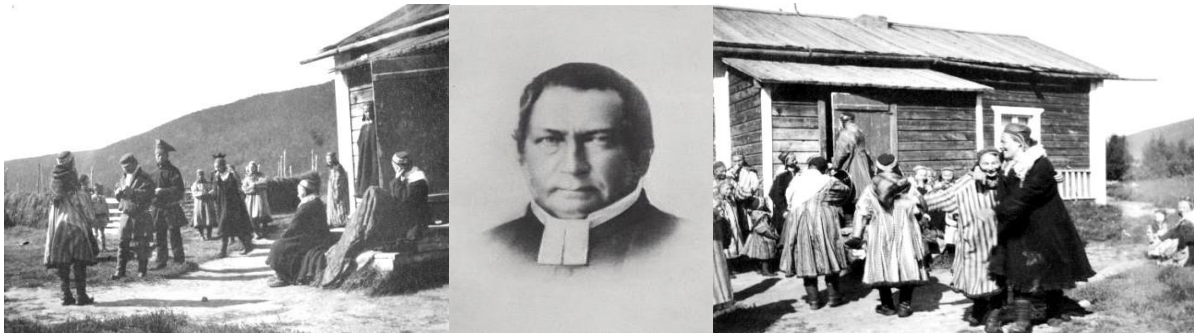

Vasemmalla: Utsjoki Tenojoki Outakosken koulun puolelta nähtynä. Kuva: Museovirasto.

Keskellä: Opettaja Josef Guttorm luokassa. Kuva: Museovirasto.

Hänen jälkeen oli opettajana hänen poikansa Jyväskylän seminaarista vuonna 1935 valmistunut Hans Aslak Guttorm ajalla 1939–1970. Isä ja poika pystyivät opettamaan myös saamen kielellä.

Oikealla: Outakosken koulun kaunista lähiseutua. Kuva: Museovirasto.

Vasemmalla: Kirkkoväkeä Outakosken kansakoulun pihalla 1918. Kuva: Kyösti Haataja, Museovirasto.

Keskellä: Jacob Fellman (1795–1875). Kuva: Museovirasto

Fellman oli Utsjoen ja Inarin kirkkoherra ja saamelaisen kansanperinteen tutkija 1860-luvun lopussa, aikansa paras Lapin-tuntija. Hän oli ensimmäinen, joka julkaisi saamenkielistä kirjallisuutta. Fellman kokosi ensimmäisen Suomen alueella puhuttujen murteiden saamenkielisen aapisen. Hän käänsi myös katekismuksen saamen kielelle sekä osia Uudesta testamentista. Hän kirjoitti laajat muistelmat Lapin ajaltaan. Hänen poikansa (Nils) Isac Fellman (10.9.1841-28.10.1919) on toimittanut muistelmat, ja ne on julkaistu 1910–1915 (Fellman 1910 – 1915.). Muistelmat ovat edelleenkin mielenkiintoista historiaa.

Oikealla: Kirkkoväkeä Outakosken kansakoululla ja naisia hurmoksissa kirkonmenojen aikana 1907. Utsjoki, Outakoski. Kuva Kyösti Haataja. Museovirasto.

Lestadiolaisissa seuroissa naiset saattoivat mennä hurmostilaan ja kaatuilla vielä 1960-luvullakin.

Vasemmalla: Kirkkoväkeä Outakosken kansakoulun pihalla 1918.
Kuva: Kyösti Haataja, Museovirasto.

Keskellä: Vuonna 1646 rakennettu Pielpajärven erämaakirkko 14.7.1946 rippikoulupaikkana.
Kuva: Uno Peltoniemi, Museovirasto.

Oikealla: Outakosken kansakoulun ulko-ovi ja piha. Kuva: Niilo Tuura, Museovirasto.

Vasemmalla: Enontekiö Kaijukan lapinkylä 1960. Birit Rauna Ketola menossa ensi kertaa porollaan kouluun ensimmäiselle luokalle. Koulutienä on poluton taival Raittijärven kesäkylästä maantien varteen Saarikoskelle. Mukana myös isä ja muita lapsia.
Kuva: Tauno Marttila, Museovirasto

Keskellä: Riutulan koulu. Kuva: Antti Hämäläinen, Museovirasto.

Jyväskylän opettajaseminaarista valmistuneen opettaja Ida Liliuksen ja diakonissa, sisar Naemi von Bonsdorfin istuttama koivu Riutulan pihalla vuosien 1930–1949 aikoina. Opettaja Ida Lilius ja sisar Naemi von Bonsdorff olivat tulleet Lappiin Nuorten Naisten Kristillisen Yhdistyksen NNKY:n lähettäminä vuonna 1902. Riutulan lastenkoti oli vihitty käyttöön loppiaisena 1907. Se toimi alussa vanhusten ja lasten Turvakotina. Ida Lilius oli sairaaloinen ja hän menehtyi marraskuussa 1908. Sisar Naemi Bonsdorff jätti sen jälkeen Lapin ja lahjoitti Riutulan NNKY:lle. Sisar Naemi kuoli Viipurissa 7.2.1921. Museovirasto. Riutulan lastenkoti oli toiminnassa 1907–1978. Riutulassa toimi kansakoulu ajalla 1915–1931 ja talouskoulu naapuriin rakennetussa koulurakennuksessa vuoteen 1996 asti. (Muhonen 2023)

Oikealla: Vanha Salla: Katekeettakoulun oppilaita ja opettaja Lydia Ovaskainen (1897–1970) luokahuoneessa 1938. Ent. Kuolajärvi. Salla, Korja.
Kuva: Uno Peltoniemi, Museovirasto.

Opettaja Lydia Ovaskainen toimi sitten sodan jälkeen 1950-luvulla opettajana Sallan kunnan Vallovaaran ja Vaadinselän kansakouluilla. Kuolajärven kylän muistelmissa kerrotaan, että Lydia oli aloittanut katekeettana jo 15-vuotiaana vuonna 1912 ja oli toiminut opettajana 50 vuotta. Hän oli opettanut lukemaan, laskemaan, kirjoittamaan ja laulamaan noin 4000 rajaseudun lasta. Hän oli taitava järjestämään ja ohjaamaan erilaisia lauluohjelmia ja keiju- ja tonttuleikkejä juhliin. Hän oli opettanut suvun isää ja äitiä ja sitten vielä heidän lapsiaankin. Koululla ja asuntolassa vieraili usein myös nuorisotyöntekijä Tyyne Mikkonen. Hän opetti laulu- ja liikuntaleikkejä. Myös iltasadut olivat tärkeitä. Terveysisär Hilikka Hämäläinen huolehti lasten rokotuksista ja tarkisti, oliko oppilailta ollut täitä ja tarvittiinko matokuureja. (kuolajarvenkyla.nettisivu.org.)

Vasemmalla: Sevettijärven koulu 1952 Oppilaita lukemassa. Koulukirjojen kieli oli suomi.
 Kuva: Matti Poutvaara, Museovirasto

Keskellä: Sevettijärven koulurakennus vuonna 1973 Kuva: Uno Peltoniemi, Museovirasto.

Oikealla: Oppilaita oppitunnilla Sevettijärvellä 1952. Kuva: Matti Poutvaara, Museovirasto.

RIPPIKOULULAISIA

Vasemmalla: Inarin vanhalla kirkolla rippikoululaisia niityllä 14.7.1946.
 Kuva: Uno Peltoniemi, Museovirasto.

Keskellä: Viljami Kortesalmi (vas) rippikoulutovereineen 1920. Ranua Simojärvi. Kuva:
 Museovirasto.

Oikealla: Karjalasta vuonna 1941 tai 1942 tulleita rippikoululaisia tyttöjä ja poikia pihalla.
 Yksi pojista jo sotilaspuvussa. Joensuu, Niittylahti.
 Kuva: Uno Peltoniemi, Museovirasto.

KOLTTAYHTEISÖJÄ SAAMENMAALLA

Vasemmalla: Petsamo Suonikylä 1934 Lapset Ivan ja Martta tervehtivät toisiaan nenättämällä. Hellyyden osoitus. Kuva: Karl Nickul, Museovirasto.

Keskellä: Petsamo Suonikylä 1937. Miehet lähdössä talvikylästä hakemaan joukolla uuden koulutalon rakennustarpeita. Kuva: Karl Nickul, Museovirasto.

Oikealla: Petsamo Suonikylä Kolttaäiti ja lapsi 1934. Kuva: Karl Nickul, Museovirasto

Vasemmalla: Petsamo Suonikylä 1934. Kolttanaiset tervehtivät toisiaan nenättämällä. Kuva: Karl Nickul, Museovirasto.

Keskellä: Petsamo Suonikylä. Kolttaisia Eunka-Ivsta Feodoroff hyvästelee lämpimästi otsallaan tytärtään ennen talvikylästä lähtöään. Kuva; Antti Hämäläinen, Museovirasto.

Oikealla: Petsamo Suonikylä. Oskari Fofonoffin perheen lähtö 1936 talvikylästä. Hyvästely nenää antaen. Kuva: Karl Nickul, Museovirasto.

Fofonoffit ja Semenoffit asuttivat sitten myöhemmin Luttojoen Oskarinkosken ja Oskarinjärven kenttää sotien jälkeen 1946–1949. (Museovirasto, Wigipedia.org.)

OPETTAJASEMINAARILAISIA

Vasemmalla: Nils-Aslak Valkeapää Enontekiöllä 10.8.1964 Unkkajärven turvekodalla Kaijukan lapinkylässä. Kuva Martti Linkola, Museovirasto.

Ailu, Aillohas (1943–2001) valmistui kansakoulunopettajaksi Kemijärven seminaarista vuonna 1966. Seminaarivuosina hän kävi juhlissa joikaamaassa myös lyseolla ja emäntäkoululla. Hän julkaisi maailman ensimmäisen joikulevyn 1968. Hänet palkittiin Pohjoismaiden neuvoston kirjallisuuspalkinnolla 1991. Filosofian kunniatohtori vuonna 1994 Oulun yliopistossa. Kasvatustieteen kunniatohtori vuonna 1999 Lapin yliopistossa. (Wikipedia.org.)

Keskellä: Kemijärven seminaarin oppilaita 5.4.1951. Kuva: Matti Poutvaara, Museovirasto.

Oikealla: Tornion seminaarin oppilaita 1920-luvulla. Seminaari oli vain naisopiskelijoille. Kuva: Museovirasto.

Kuvat:

Museovirasto, Museovirasto.finna.fi;
kuolajarvenkyla.nettisivu.org;

Verkkosivustoja:

duodecim.fi; filha.fi; finlex.fi; kb.se (kungliga biblioteket); kuolajarvenkyla.nettisivu.org;
litteraturbanken.se; lu.se; punainenristi.fi; samimuseum.fi; samerna.se; stockholmsuniversitet.se; sh.se (Södertörns Högskola); teveyskirjasto.fi/dlk; tuberkuloosi.fi. ulapland.fi; umu.se;
undervisningshistoria.se; wikipedia.org

Kirjallisuutta, aineistoja ja lisälukemista

Arleskär, Martin 2007. *Hospital och Helgeandshus - en studie av omsorgväsende i medeltidens Sverige*. Stockholms Universitet. Institutionen för arkeologi och antikens kultur.

www.diva-portal.org/smash/get/diva2:535114/FULLTEXT01.pdf

Bro, Tomas 2017. Någotning för Finland. Svenska sjukvårdsinsatser i vinterkriget. *Historisk Tidskrift för Finland*, 102 (2), 234–254. <https://journal.fi/htf/article/view/66923>

Cada, Rebecka 2022. *Att mötas i ögönhöjd. En retorisk analys av Svenska kyrkans offentliga ursäkt till samerna*. Uppsala universitet. Kandidat uppsats.

<https://uu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1667915>

Delgård, Anna-Lena 2009. "Skall jag vara riktigt ärlig, så är det kanske max tre minuter på fyra år." *Om hur den samiska religionen framställs i ämnet religionskunskap*. Uppsats. Malmö Högskola/läraryrketbildningen.

<http://www.diva-portal.se/smash/get/diva2:1497918/FULLTEXT01.pdf>

Lohi, Jouni, Jokinen Janne J., Sipponen, Arno, Mäki-Paakkanen, Jorma, Peltola, Rainer, Rautio, Merja, Laakso, Tapio, Saranpää, Pekka, Papp, Anthony & Sipponen, Pentti 2008. Kuusenpihkavoiteen vaikutukset haavan paranemisessa. *Duodecim* 124 (12): 1364–1369.

<https://www.duodecimlehti.fi/duo97315>

Envall, Katarina Elin Margareta 2019. *Samernas rätt och inflytande över sina traditionella landområden*. Kandidat-uppsats. Lunds universitet. Juridiska fakulteten. <https://lup.lub.lu.se/student-papers/search/publication/8999357>

Espanjantaudin tuhot Inarissa 1920. Samimuseum.

<https://www.samimuseum.fi/anaras/historia/espanjan.html>. Luettu 4.7.2024.

Fellman, Isak (Red.) 1905–1915. *Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och lapparne. Samlade och utgifna af Isak Fellman i anslutning till Jacob Fellmans "Anteckningar under min vistelse i Lappmarken" I–IV* Finska Litteratursällskapet Tryckeri 1910–1915. Helsingfors.

Digitalisering: Kungliga biblioteket. Litteraturbanken.se <https://www.litteraturbanken.se>

<https://litteraturbanken.se/forfattare/FellmanI/titlar/HandlingarOchUppsatser/sida/7/faksimil>

Haavio, Martti 1967. *Suomalainen mytologia*. Porvoo: WSOY.

Hako, Matti 1957 (Toim.) *Kansanomainen lääkitystietous*. Suomalaisen Kirjallisuuden toimituksia 229: 40. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Turku 1957.

Hakosalo, Heini 2015. "En vacker kvinnogärning". Rita Gripenberg ja Muurolan parantola.

Teoksessa Heini Hakosalo, Seija Jalangin, Tiina Kinnunen (toim.) *Lisää tällaista! Maria Junnilan juhalkirja*. Oulun historian seura r.y, 145–160. (PDF) "En vacker kvinnogärning": Rita Gripenberg ja Muurolan parantola (researchgate.net)

Heikkinen, Anja; Leino-Kaukiainen, Pirkko (toim) *Valistus ja koulun penkki, kasvatust ja koulutus Suomessa 1860-luvulta 1960-luvulle*. Helsinki: Suomen Kirjallisuuden Seura.

Heikkinen, Reijo 2006. *Opettajakoulutusta 104 vuotta Kajaanissa*. Reijo Heikkinen verkkosivusto.

https://www.reijoheikkinen.fi/vanha/KOKYn_vaiheita_18122006/Kokyn_vaiheita_18122006.htm.

Luettu 20.6.2024.

Heningsson, William 2017. *Djävylens trumslagare. En studie av trolldomsrannskningarna i Lappmarken 1649–1739*. Umeå universitet

<https://umu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1121274&dswid=4430>

Hermesniemi, Antti 1994. *Jäsenet paikalleen, paha veri pois. Johdatus kansanlääkintään osana terveydenhoidon kentässä*. Helsinki: Yliopistopaino.

Hiltula, Teemu 2019. *Opettajien ammattitaidon ja kansakoululaitoksen kehittämisen*

vuoksi - oululaisten kansakouluopettajien opintomatkat vuosina 1875–1939. Pro gradu-tutkielma.

Oulun yliopisto. Historiatieteet. <https://oulurepo.oulu.fi/handle/10024/13076>

Itkonen, Toivo I. 1948. *Sompion lappalaiset vuoteen 1945*. Teoksessa *Suomen lappalaiset vuoteen 1945 I–II*. Porvoo: WSOY.

Johansson, Mattias 2007. *Raedienaehjtje eller God fader? - en studie av religionsskiftet i Sapmi med utgångspunkt i trolldomsrannsakingarna i Lappmarken 1649–1789*. C-uppsats. Umeå universitetet. <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:766343/FULLTEXT01.pdf>

Kemijarvi.fi 2024. Ensimmäisien sukupolven elämää Kemijärjellä. [ENSIMMÄISTEN SUKUPOLVIEN ELÄMÄÄ KEMIJÄRVELLÄ \(kemijarvi.fi\)](#). Luettu 5.7.2024.

Kitti, Jouni 2015. *Jaakko Fellman - Lapin pappi, tutkija ja käytännön mies*. <https://jounikitti.fi/suomi/ihmiset/fellman.html>

Kontturi, Saara-Maija 2014. *Parantajat ja tieteentekijät. Piirilääkärit Ruotsin valtakunnassa 1700-luvun lopulta 1800-luvun alkuun*. Suomen historian pro gradu-tutkielma. Jyväskylän yliopisto. Historian ja etnologian laitos 2014. (s.17–21: parantajat vs. lääketiede) <https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/43076/URN:NBN:fi:juu-201403141347.pdf>

Kortekangas, Otso 2017. Nyttiga medborgare i Nomadskolan – Statliga, samiska och nordiska perspektiv under tidigt 1900-tal. *Tidskriften Vägval i skolans historia*. Vägval NR 3/2017.

Kortekangas, O. (2017). *Nyttiga medborgare i nomadskolan. Statliga, samiska och nordiska perspektiv under tidigt 1900-tal*. Vägval i skolans historia (3). [Nyttiga medborgare i nomadskolan – statliga, samiska och nordiska perspektiv under tidigt 1900-tal | FÖRENINGEN SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA // TIDSKRIFTEN VÄGVAL i SKOLANS HISTORIA](#)

Kortekangas, Otso & Nyyssönen, Jukka 2021. Saamelaisten koulutushistoria kertoo maiden yhtäläisyyksiä ja erityisyyksiä. *Kasvatus & Aika* 15 (3–4), 390–398. <https://doi.org/10.33350/ka.107886>

Kuljukka, Tomi 2020. Myyttinen karhu Suomen historiassa kivikaudelta nykypäivään. *Kalmistopiiri-verkkojulkaisu* [Myyttinen karhu Suomen historiassa kivikaudelta nykypäivään – KALMISTOPIIRI](#)

Kuolajärven saame. Kuolajärven Lapinkylä ry:n verkkosivut. <https://kuolajarvenlapinkyla.fi/kuolajarvensaame>. Luettu 30.5.2024.

Kähkönen, Esko 1989. *Katekeetat Suomen Lapissa 200 vuotta*. 2.p. Lapin korkeakoulun kasvatustieteellisiä julkaisuja 4. Rovaniemi.

Kähkönen, Esko 1984. Lapin viimeiset katekeetat opettajina. *Koulu ja menneisyys* 22. Suomen kasvatuksen ja historian seura vuosikirja, 40–99.

Lahtinen, Taru 2021. *"Se tuli kuin tuulen mukana". Espanjantaudin kokemukset ja kuolettavuus Inarissa vuona 1920*. Tampereen yliopisto. Kandidaatti-tutkielma. <http://trepo.tuni.fi/handle/10024/124777>

Lassila, Juhani 2001. *Lapin koulutushistoria: kirkollinen alkuopetus, kansa-, perus-, ja oppikoulut*. Osa 1 Oulun yliopiston ACTA UNIVERSITATIS OULUENSIS E Scientiae Rerum Socialium 49. <https://oulurepo.oulu.fi/handle/10024/37033>

Lehtola, Veli-Pekka. *Saamelaiset Suomalaiset. Kohtaamisia 1896–1953*. Helsinki: Suomen kirjallisuuden seura, Toimituksia 1351/Tiede.

Lehtola, Veli-Pekka 2009: *Kolttasaamelaisten asuttaminen Inariin 1944–49*. Historiallinen aikakauskirja 107 (4), 454–470. [Vol 107 Nro 4 \(2009\): Historiallinen Aikakauskirja 4/2009 | Historiallinen Aikakauskirja \(journal.fi\)](#)

Linnanmäki, Eila 2006. *Historian influenssapandemiat*. Duodecim 122 (16), 2023–2031.
<https://duodecimlehti.fi/duo95933>

Linnanmäki, Eila 2006. *Espanjantauti Suomessa. Influenssapandemia 1918–1920*.
Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki. <https://www.doria.fi/handle/10024/182905>

Lundborg, Herman 1919. *Svenska folktyper: bildgalleri, ordnat efter rasbiologiska principer och försett med en orienterande översikt* av H. Lundborg. A.B. Hasse W. Tullbergs.

Lähteenmäki, Maria 2004. *Kalotin kansaa. Rajankäynnit ja vuorovaikutus Pohjoiskalotilla 1808–1889*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Historiallisia tutkimuksia 220. Helsinki.
[HT220_opt.pdf \(doria.fi\)](HT220_opt.pdf(doria.fi))

Lönnrot, Elias 1849/2024 *Kalevala*. "Tule nyt löylyhyn jumala." Viidesviidettä runo 45, säkeet 211–220. [Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: KALEVALA \(finlit.fi\)](https://www.doria.fi/handle/10024/182905). Luettu 31.5.2024.

Manninen, Turo & Junila, Marianne 2005. *Lapin sairaanhoidon historiaa*. Rovaniemi: Lapin sairaanhoidon kuntayhtymä.

Nordberg, Erik: *Trolldomsrannskningar i Lappmarken 1649–1739. Kyrkoherde Erik Nordbergs arkiv*. Publicerad december 2011. Forskningsarkivet. Umeå Universitetsbibliotek. (Aikia Aikianpoika alkaa sivulta 25-) <http://www.foark.umu.se>
<https://digital.ub.umu.se/relation/126778>

Muhonen, Miia 2023. *Saamelaislasten suojelu Riutulan lastenkodissa*. Jyväskylän yliopisto. Historian ja etnologian laitos. Pro gradu -tutkielma. <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/87019>

Niemi, Mikael 2017. *Koka björn*. Piratförlaget, Scandbook AB Falun.

Oja, Katariina 2020. *Kolonialismin vaikutukset kristityn joikaajan näkökulmasta*. Jyväskylän yliopisto. Pro gradu -tutkielma. <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/71320>

Paksuniemi, Merja 2012. *Monitaitureiksi opettajakoulutuksessa- taito- aineet Tornion opettajaseminaarissa. Teokessa koulu ja menneisyys Suomen kasvatuksen ja koulutuksen historian vuosikirja vol 50*. Helsinki, 193–206.
https://www.kasvhistseura.fi/dokumentit/1212150520_paksuniemi.pdf.pdf

Paulaharju, Samuli 1922. *Lapin muisteluksia*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Kirja
[1922_f436682.pdf \(doria.fi\)](https://www.doria.fi/handle/10024/182905)

Paulaharju, Samuli 1939. *Sompio - Luiron korprien vanhaa elämää*. Porvoo: WSOY. [1939_f519008.pdf \(doria.fi\)](https://www.doria.fi/handle/10024/182905)

Pelkonen, Joni 2022. *"He tapasivat täällä lappalaisia, jotka kuitenkin väistyivät ajettiin heidän tieltään kauemmas pois."* *Suomalaisten oppikirjojen saamaelaiskuvan muutos ja sen syyt 1920-luvulta nykypäivään*. Pro gradu -tutkielma. Tampereen yliopisto.
[PelkonenJoni.pdf \(tuni.fi\)](https://www.doria.fi/handle/10024/182905)

Pennanen, Jukka & Näkkäläjärvi, Klemetti 2000. *Siidastallan: Siidoista kyliin: Luontosidonnainen saamelaiskulttuuri ja sen muuttuminen*. Helsinki: Gummerus.

Pentikäinen Juha & Pulkkinen, Risto 2018. *Suomalaista mytologiaa*. Helsinki: SKS.

Pigga Keskitalo, Veli-Pekka Lehtola & Merja Paksuniemi (toim.) 2014. *Saamelaisten*

kansanopetuksen ja koulunkäynnin historia Suomessa. Siirtolaisinstituuttiin Julkaisuja A 50. Turku. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-5889-76-5>

Ranta, Kukka - Kanninen, Jaana 2019. *Vastatuuleen - Saamen kansan pakkosuomalaistamisesta*. Helsinki: Kustantamo S&S.

Ranta-Rönnlund, Sara 1972. *Nåjder*. Stockholm: Askild & Kärnekull.litteraturbanken.se <https://litteraturbanken.se/författare/RantaRönnlundS/titlar/Nåjder/sida/8/etext>

Retzius, Gustaf 1879. *Finska kranier jämte några natur- och literatur-studier inom några andra områden affinsk antropologi*. Stockholm Central Tryckeriet. Umeå Universitetsbibliotek. https://digital.ub.umu.se/relation/643733?langue_sv

Retzius, Gustaf Kuvakooste 1800-luku. Museovirasto. [Gustaf Retziuksen Suomessa 1873 tekemien tutkimusten kuva-aineistoa on hankittu Museoviraston kokoelmiin Ruotsista - Museovirasto](#)

Saamelaisia koskevan tutkimuksen eettiset ohjeet (30.5.2024). <https://URN.fi/URN:NBN:fi:oulu-202405294076>

Saarinen, Heli 2020. *Sompion saamelaiset: Tunturien päiväpuolen kansa*. Rovaniemi: Väyläkirjat.

Samimusea Siida Anaras 2006: *Toivo Immanuel Itkonen*. <https://www.samimuseum.fi/anaras/tutkimus/titkonen.html>

Siikala, Anna-Leena 1992. *Suomalainen šamanismi*. 2. p. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Svonni, Sharlotta 2023. *Utbildning för samer. Ambitioner och praktiker i nomad- och sameskolan från 1950-tal till 2010-tal*. Umeå universitet. Doktorsavhandling 2023. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1794177/FULLTEXT02.pdf>

Therman, Erik 1940. *Bland noider och nomader*. Helsingfors: Söderström.

Toropainen, Veli-Pekka 2020. *Turun spitaaliset ja Pyhän Yrjänän hospitaali*. Turun kaupunki, museot. https://www.turku.fi/uutinen/2020-11-18_turun-spitaaliset-ja-pyhan-yrjanan-hospitaali. Luettu 15.6.2024.

Toropainen Veli-Pekka 2018. Spitaalain historia Suomessa. *Kalmistopiiri*-verkkójulkaisu. <https://kalmistopiiri.fi/2018/09/28/spitaalain-historiaa-suomessa>

Tuohiniemi-Hurme Mari 2006. *"Vanhat kun kuol, niin hakkasivat sen puun siitä"*. *Uhripuut ja kansanuskon muutos Suomen modernisoitumisen kuvaajana 1800-luvulla*. Tampereen yliopisto. humanistinen tiedekunta. Historian laitos. Pro gradu tutkielma. <https://trepo.tuni.fi/handle/10024/93234>

Tuohino, Jukka 2023. Kun kristinusko ja pakanuus törmäsivät. Aikkia Aikkianpoika -heimonsa pyhä mies, samaani ja noita 1591–1671. Teoksessa Jukka Tuohino & Simo Ruokamo *Aikkian pojat ja tyttäret. Posiolaisen metsäsaamelaissuvun Aikio-Sarven jälkeläisiä*. Karjalainen-Ruokamo-Jumisko sukuseura ry 2023. Kemi: Atrain kustannus ky, 20–28.

Tuohino, Jukka & Ruokamo, Simo 2023. *Aikkian pojat ja tyttäret. Posiolaisen metsäsaamelaissuvun Aikio-Sarven jälkeläisiä*. Karjalainen-Ruokamo-Jumisko sukuseura ry. Kemi: Atrain kustannus ky.

Vasankari, Tuuli 2024. *Tuberkuloosi on yhä yksi maailman yleisistä sairauksista* (Tiedote 23.4.2024)
FILHA ry. [Tuberkuloosi on yhä yksi maailman yleisimmistä infektioitaudeista - THL](#)

Vilppula, Satu 2018. *Suomen sota-ajan vaikuttavuus kasvatuksessa*. Oulun yliopisto.
Kasvatustieteen tiedekunta. Pro gradu -tutkielma. <https://oulurepo.oulu.fi/handle/10024/12089>

Wilmert, Celina 2024. *Rädsla eller rättvisa? En rätthistorisk analys av de svenska häxprosessernas avvikelser från svensk prosessrätt på 1600-talet*. Lunds universitet/Juridiska fakulteten <https://lup.lub.lu.se/student-papers/search/publication/9151736>

Zoghiami, Youssa Gatri 2010. *Historia om samerna - Föreställning samerna och samernas historia i svenska läroböcker*. Institution för lärarutbildningen. Söderströms Högskola. .
<https://diva-portal.org/smash/get/diva2:383966/FULLTEXT01.pdf>

Östberg, Greta 2017. *Samerna: Sveriges dolda rättshistoria. Den svenska ursprungsbefolkningens rättsliga ställning i ljuset av kolonialism och rasism. Examensarbete på juristprogrammet*. Juridiska fakulteten. Lunds universitet.
<https://www.lu.se/lup/publication/8930220>

Jukaistu 27.7.2024.